

III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (25-27 Ekim 2018)
3rd. International Aksaray Symposium (25-27 October 2018)

Tam Metinler / Full Texts

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOMUNCU BABA TARİH VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI
UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINI

III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (25-27 Ekim 2018)
Tam Metin Kitabı

EDİTÖRLER

Mehmet Sami YILDIZ
Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Ayşegül CAN
Aksaray Üniversitesi,
Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Mehmet ÖZKAYA
Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ISBN: 978-605-88368-8-4

Aralık 2018

“III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu” isimli kitabın tüm yayın hakları Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi’ne ait olup her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir kısmı, editörlerin önceden yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz, bir geri çağrı sisteminde saklanamaz veya herhangi bir biçimde elektronik veya mekanik, kopyalama, kayıt veya başka yollarla iletilemez.

All rights of publication of the book "III. International Aksaray Symposium" belong to Aksaray University Somuncu Baba History and Culture Research and Practice Center and all rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of editors.

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sami YILDIZ
Sempozyum Başkanı

İletişim
aksaraysempozyumu@gmail.com
Sekreter
Öğr. Gör. Ayşegül CAN (Aksaray Üniversitesi)

MOLLA FENÂRÎ'NİN MÜFESSİRİN BİLMESİ GEREKEN İLİMLER VE DİKKAT ETMESİ GEREKEN HUSUSLARA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ VE KÂFİYECİ İLE SÜYÛTÎ'YE ETKİLERİ

Mehmet Kaya¹

Özet

Allah'ın, Kur'an'daki muradını keşfetme gayreti olması yönüyle tefsirle uğraşanların bazı ilimlere vâkıf olması ve belli hususlara dikkat etmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu iki konuda görüş bildiren âlimlerden biri de Molla Fenârî (ö. 834/1431)'dir. Cemâleddin Aksarâyî'nin (ö. 791/1388-89) öğrencisi olan Molla Fenârî, tefsir âlimi Muhyiddin Kâfiyeci'nin (ö. 879/1474) hocasıdır. Kâfiyeci ise, tefsir ilminde büyük bir öneme sahip Süyûtî'nin (ö. 911/1505) hocasıdır. Osmanlı devletinin teşekkülünde, tefsir ilmindeki bazı önemli şahsiyetlerin yetişmesinde ve tefsir usulüne ilişkin bazı bilgilerin yerleşmesinde katkıda bulunmuş çok yönlü bir âlim olan Molla Fenârî'nin lügavî, fikhî ve kelâmî düşüncesinde Cemâleddin Aksarâyî, tasavvufî düşüncesinde ise Somuncu Baba (ö. 815/1412) etkili olmuştur. Molla Fenârî'nin tefsirde Aksarâyî kanalıyla Fahreddin Razi (ö. 606/1210) geleneğini Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) vasıtasıyla da vahdet-i vücud geleneğini mezcettiği görülmektedir. Molla Fenârî'nin yetişmesinde Aksaray ve Aksaraylı âlimlerin büyük payı olduğu gibi kendisi de bu coğrafyada verdiği derslerde hocalarının görüşlerinin devamlılığını sağlamıştır. Fatiha tefsirine ilişkin eseri 'Aynu'l-a'yân adlı eserinin mukaddimesinde bu iki konuda bilgi vermektedir. Bu ilimlere sahip olmayan kişilerin Kur'an'ı tefsir etmesinin caiz olmadığını belirten Molla Fenârî, bu ilimlerin yanı sıra müfessirin dikkat etmesi gereken hususlara da değinir. Molla Fenârî, bu görüşleriyle müfessirlerin bilmesi gereken ilimler ve dikkat etmesi gereken hususlarda kendisinden sonraki tefsir âlimlerini de etkilemiştir. Zira Fenârî'nin öğrencisi Kâfiyeci'nin et-Tefsîr onun öğrencisi Süyûtî'nin el-İtkân adlı eserinde konuya ilişkin bilgilere yer vermesi Molla Fenârî'nin yöntemini devam ettirdiklerini göstermektedir. Biz bu çalışmada Molla Fenârî'nin Aynu'l-A'yân adlı eseri çerçevesinde müfessirin bilmesi ve dikkat etmesi gereken hususlardaki görüşlerini ve Kâfiyeci ile onun talebesi Süyûtî üzerindeki etkisini inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: Molla Fenârî, Müfessir, İlim, Cemaledin Aksarayı, Etki.

Mullah Fenari's Opinions About The Sciences That The Commendator Should Know And The Issues That Should Be Taken Into Consideration And His Effects On The Qafiyeci And Suyuti

Abstract

It is stated that those who work with commenting in the aspect of having an effort to discover God's aim in the Qur'an need to be aware of certain sciences and pay attention to certain issues. Mullah Fenari (d. 834/1431) is one of the scholars who expressed their opinions on these two issues. Mullah Fenari, a student of Jamaluddin Aqsarayi. (d. 791 / 1388-89), is the teacher of the tafsir scholar Muhyiddin Qâfiyeci (d. 879/1474). Qafiyeci, is the teacher of Suyuti (d. 911/1505) who has a great importance in the science of tafsir. Mullah Fenari, a multifaceted scholar who contributed to the formation of the Ottoman state, the formation of some important personalities in the knowledge of the tafsir, and the formation of some information about the tafsir procedure, Cemaledin Aqsarayi in the his linguistic, theologic and Islamic jurisprudence thought and Somuncu Baba in the thought of sufism. 815/1412) has been effective. It is seen that Mullah Fenari was also confused the tradition of Fahreddin Razi (d. 606/1210) through Aksarayi tradition pantheism through by Sadreddin Qonevî (d. 673/1274) in the commentary. In the education of Mullah Fenari, Aqsaray and the scholars from Aqsaray, had a large share and provided the continuity of the opinions of their teachers. Mullah Fenari in the entrance his work 'Aynu'l-a'yân on surah Fatiha commentary gives information about these two subjects. Mullah Fenari mentioning that it is not permissible for the people who do not have this knowledge to comment on the Qur'an, also mentions the points that the observer should pay attention to in addition to these sciences. Mullah Fenari influenced the scholars and the commentators who had to pay attention to the scholars who should be aware of these views. Mullah Fenari influenced the next scholars of the commentaries from herself by his own opinions on the sciences that the commendator should know and the issues that should be taken into consideration. Because information the two students of Fenari is Qafiyeci in et-Taysir and Suyuti in al-Itqan about the subject shows that they continue the method of Mullah Fenai. In this study, we will examine the opinions of Mullah Fenari's frame of A'ynu'l-A'yân about the sciences that the commendator should know and the issues that should be taken into consideration and his effects on the Qafiyeci.

Key words: Mullah Fenari, Commendator, Science, Jamaluddin Aqsarayi, Effect.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, kayamehmet@selcuk.edu.tr.

1. MOLLA FENÂRÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Hicri 751 yılı Safer ayında (miladi 1351) doğan Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin Fenârî'nin² Maverâünnehir bölgesinde ya da Bursa civarında Yenişehir ile İnegöl yakınlarındaki Fenar köyünden gelmesi ya da babasının fenercilik mesleğiyle ilgili olmasından ötürü bu lakap ile anıldığı belirtilmiştir.³ Emir Sultan'a takdim ettiği bir fenerden ötürü kendisinin bu lakabı verdiği bilgisi de kaynaklarda mevcuttur.⁴ Oldukça zeki olan,⁵ aklî ve naklî ilimlerdeki uzmanlığı nedeniyle yaşadığı dönemin eşsiz âlimi ve müçtehidî olarak tanınan Molla Fenârî⁶ ilk öğrenimini babasının yanında Bursa'da tamamlamasının ardından Alaeddin Ali Esved (ö. 800/1397)⁷ ve Aksaray'a gelerek Zinciriye medresesinde⁸ Cemaleddin Aksarâyî (ö. 791/1389)'den ders alarak⁹ 778 (1376) yılında kendisinden icazet almıştır.¹⁰ Kaynaklarda Molla Fenârî'nin, Somuncu Baba olarak bilinen Şeyh Hamîdüddîn-i Aksarâyî (ö. 815/1412)'ye de mürit olarak tasavvufî açıdan kendisinden ders aldığı belirtilir.¹¹

Molla Fenârî ardından, Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 816/141) ile birlikte gittiği Kahire'de başta Ekmeleddin el-Babertî (ö. 786/1384) olmak üzere çeşitli âlimlerden şerî ilimleri tahsil etti.¹² Babertî'den icazet aldıktan sonra Bursa'ya dönen Molla Fenârî, Yıldırım Bayezid tarafından Manastır medresesi müderrisliği ve bunun yanı sıra h. 795 (m. 1393) yılında Bursa kadılığına atandı. Bu vazifesini on yıl kadar sürdüren Molla Fenârî, h. 822 (m. 1419) yılında çıktığı hac seyahatinden dönerken Kahire'ye uğradı ve Memlûklü hükümdarı el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmudî'nin (ö. 824/1421) isteğiyle bir süre orada kaldı. Kahire'de bulunduğu sırada dönemin önde gelen âlimleriyle ilmi müzakerelerde bulundu ve ders verdi. 823 (1420) yılında Mısır'dan ayrılan Molla Fenârî, Kudüs'e uğradıktan sonra Bursa'ya döndü ve eski görevine devam etti.¹³ Sultan Bayezid ile araları bozulan Molla Fenârî Aksaray'da gelerek Zinciriye medresesinde bir müddet ders verdi. Taşköprüzâde'nin belirttiğine göre bu vazifesi için beş yüz dirhem istemesine rağmen kendisine her gün bin dirhem maaş ödenir.¹⁴ II. Murad tarafından h. 828'de (m. 1425) müftülük vazifesine tayin edildi. Bundan sonra şeyhülislam olarak

² Süyûtî, Abdurrahman Celâleddin b. Ebîbekr, *Buğyetü'l-vuât min tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979, I, 98; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1996, 5, 1580; Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârîfîn esmâü'l-müellifîn âsârü'l-musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1955, II, 188; Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk. es-Seyyid Muhammed Bedreddin Ebû Ferrâs en-Na'sânî, Matbaatü's-Sa'âde, Mısır 1324, s. 166.

³ Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât* 1, 97; Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şakîku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Usmâniyye*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1975, s. 17; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul 1975, I, 314-315.

⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I: 315.

⁵ Süyûtî, *Buğye*, I, 98; Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 17.

⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Molla Fenârî'nin bu yönüyle övüldüğü bir şiir için bk. Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, 15.

⁷ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Süyûtî, *Buğye*, I, 98; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313.

⁸ Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 19.

⁹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Süyûtî, *Buğye*, I, 98; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, 1580; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, II, 592.

¹⁰ Molla Fenârî'nin bu eğitimi Amasya'da aldığı ya da Cemâleddin Aksarâyî ile hiç karşılaşmadığı şeklinde görüşler bulunsun da (bk. Öz, Mustafa, "Cemâleddin Aksarâyî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 308; Aydın, İbrahim Hakkı, "Molla Fenârî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 245) onun eğitimini Aksaray'da aldığına ilişkin görüşlerin ağırlıkta olması, Somuncu Baba'dan ders aldığına ilişkin bilgiler ve Zinciriye medresesinde eğitim alan iki öğrencisinden bahsetmesi onun Cemâleddin Aksarâyî ile görüştüğü ve Aksaray'da eğitim aldığı ve ders verdiği şeklindeki görüşü güçlendirmektedir.

¹¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* I, 103; Haşim Şahin, "Somuncu Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXVII, 377, 378.

¹² Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Süyûtî, *Buğye*, I, 98; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313.

¹³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313-314; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, 1580.

¹⁴ Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 19; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 593.

anıldı.¹⁵ H. 833 (m. 1430) yılında yaptığı ikinci hac yolculuğunda da Kahire'ye uğrayan Molla Fenârî buradaki âlimlerle ilmi görüşmeler yaptı. Ömrünün sonunda gözlerinin görmediği belirtilen Molla Fenârî¹⁶ Bursa'da vefat etti. Ölüm tarihine ilişkin 832¹⁷ 834¹⁸ 838¹⁹ tarihleri zikredilen Molla Fenârî'nin cenazesi Bursa'da kendi yaptırdığı caminin haziresine defnedildi.²⁰ Gerek devlet erkanının gerekse halkın saygı gösterdiği ve maddi durumu iyi olmasına rağmen sade bir hayat yaşadığı nakledilen Molla Fenârî geçimini sağlamak için ipekçilikle meşgul olmuştur.²¹

Molla Fenârî birçok öğrenci yetiştirmiş olup²² Kutbüddinzade İznîkî (ö. 821/1418), Emir Sultan (ö. 833/1429), Mehmed Şah Fenârî ö. 839/1435 [?], Şehabeddin Kadızade Rumi (ö. 840/1436), İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449), İbn Arabşah (ö. 854/1450), Molla Yegan (ö. 865/461), Muhyiddin Kâfiyeci (ö. 879/1474), onun önde gelen öğrencileridir. Molla Fenârî'nin özellikle Aksaray'da ders verdiği Mevlâ Yakup el-Asfar ve Mevlâ Yakup el-Esved adlı öğrencilerine hocalık yapmasından ötürü övüldüğü belirtilir.²³

1.2. Eserleri

İslam düşünürlerinin yeni sentezlere yöneldiği hareketli bir dönemde yaşayan Fenârî, Moğol istilası ve Haçlılar sonrası İslam dünyasının yeniden toparlanmaya çalıştığı ilmi ve fikri ortamın güçlü bir temsilcisidir. Muhakkikler (muhakkikün) olarak bilinen alimlerin yetiştiği bu ortamda fikirleri teşekkül eden Fenârî dini ve lisanî ilimleri, Fahreddin er-Razî'nin metafiziğini ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. tasavvuf metafiziğini bir büyük sentezde uyumlu hale getirmeyi denemiştir.²⁴ Molla Fenârî, eserlerinde İslâm ilim ve düşünce geleneğindeki beyan, irfan ve burhana dayalı bilgi sistemlerinden bir sentez oluşturmuş ve epistemolojik açıdan farklı özelliklere sahip bu bilgi sistemlerini bir arada kullanmayı başarmıştır.²⁵ Çoğu tasavvuf alanında olmakla birlikte tefsir, fıkıh, Arap dili, mantık alanlarında yüzü aşkın eseri olduğu belirtilen²⁶ Molla Fenârî'nin öne çıkan eserleri şunlardır:

1. Aynü'l-a'yan (Tefsiru surati'l-Fatiha): İşârî tefsir türünün örneklerinden olup Karamanoğlu Mehmed Bey'e ithaf edilmiştir. Eserde tefsir usulüne dair geniş bir mukaddime yer almaktadır. Eserde Fatiha suresi çeşitli ilim dalları açısından tefsir edilmektedir.

2. Ta'lika alâ eva'ili'l-Keşşâf: Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsirinin Fatiha suresiyle Bakara suresinin bir bölümüne yazılmış ta'likadır. Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa, nr. 183'te kayıtlıdır.

3. Fusûlü'l-bedâ'î: Fıkha dair bu eser müellifin en meşhur çalışmalarından biridir. Şeyh Yahya Efendi Matbaasında Osmanlıca olarak 1873 yılında yayımlanmıştır.

4. Şerhu'l-ferâizi's-sirâciyye: Hanefi fakihi Secavendî (ö. 560/1165)'ye ait eserin şerhi olan bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Fatih. nr. 2524'te kayıtlıdır.

5. Talika alâ ıstılâhâtî's-sûfiyye: Abdürrezzâk Kaşânî (ö. 730/1330)'nin *Istılâhâtü's-Sûfiyye* adlı serine ait bir ta'lik olan bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya, nr. 4802/2'de kayıtlıdır.

¹⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313-314; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V: 1580.

¹⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, 20.

¹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, 1580.

¹⁸ Süyûtî, *Buğye*, I, 98; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 314; Bağdâdî, *Hediyye*, II, 188; Aydın "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 245.

¹⁹ Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 245.

²⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 314.

²¹ Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 245.

²² Süyûtî, *Buğye*, I, 98; Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 23.

²³ Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 19.

²⁴ Görgün, Tahsin, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 247.

²⁵ Öztürk, Mustafa, "Molla Fenârî ve Tefsirde Senkretizm", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*, 4-6 Aralık 2009 Bursa –Bildiriler– s. 400.

²⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 594.

6. el-Feva'idü'l-Fenariyye: Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö. 63/1265 [?] *İsaguci (er-Risaletü'l-Eşfriyye)*) adlı mantık kitabına yazılan şerhlerin en meşhurlarından olan eser Osmanlı medreselerinde son zamanlara kadar okutulan bu eserin²⁷ birçok baskısı yapılmıştır.

2. MÜFESSİRİN BİLMESİ GEREKEN İLİMLER VE KUR'AN TEFSİRİNDE DİKKAT ETMESİ GEREKEN HUSUSLAR

Kur'an-ı Kerîm'i anlama ve anlatma, ayetleri hem Kur'an bütünlüğü içerisinde tek tek irdeleyebilmeyi; hem de indirildiği tarihi ve kültürel ortam içerisinde inceleyebilmeyi gerektirir. Akabinde istinbat, istidlal vb. yollarıyla onlara bakabilmek ister. Bu vb. kabiliyetleri kazanarak salahiyet sahibi olmak; konunun ulûl-emr'inden, otoritelerinden ve râsih'i, işin hakikatini hakkıyla bilen uzman olmak bazı bilgileri haiz olmayı gerektirir. Aksi takdirde bu kabiliyet ve salahiyet kasırdır, eksik kalır.²⁸ Bu yönüyle Allah'ın, Yüce kitabındaki muradını anlamayı hedeflemesi yönünden en şerefli ilim olarak kabul edilen tefsir ilmi²⁹ ile iştigal eden müfessirin, Allah'ın Kur'an'daki muradını keşfetme bir diğer ifadeyle Allah adına ayeti yorumlama misyonu onun belli bir alt yapıya sahip olmasını gerekli kılmıştır. Nitekim Kur'an'da Allah'ın ayetlerini ilimde uzman kişilerin bilebileceğine dikkat çekilmiş,³⁰ Hz. Peygamber de Kur'an'ı herhangi bir alt yapıya sahip olmadan zannî bilgiye dayalı olarak tefsir edenleri uyarmıştır.³¹ Yine sahabenin bazısının da tefsirde belli alt yapıya sahip olmanın gerekliliği düşüncesinde olduğu ve belli temellere dayanmayan tefsire sıcak bakmadığı görülmektedir. Hz. Ebubekir'in "*Allah'ın kitabı hakkında re'yimle söylersem; hangi sema beni gölgelendirir ve hangi arz beni üzerinde taşır!*"³² şeklindeki sözü sahabenin bu tür tefsire yaklaşımına sadece bir örnektir. Ayetlerin tefsirine ilişkin Kur'an, hadis ve sahabe kaynaklı bu anlayışın, sonraki dönemde yazılan eserlerdeki "müfessirin bilmesi gereken ilimler ve tefsirde dikkat etmesi gereken hususlar" ya da "âdâbu'l-müfessirîn", şeklindeki başlıkların temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu eserlerde müfessirin bilmesi gereken ilimler ve tefsirde dikkat etmesi gereken hususlara ilişkin verilen bilgilerin öncesinde ya da sonrasında "re'y ile tefsir" konusuna değinilmesi bu görüşü desteklemektedir.

Tefsir ve müfessirle ilgili birtakım prensiplerin tesisi, İslâmî ilimlerin bütünlüğü içerisinde düşünülmesi gereken bir meseledir. İslam toplumunun daha raşit halifeler döneminde çeşitli fıkri ve siyasî cereyanlarla yüz yüze kalması fıkıh ve kelâm gibi, toplumun hukukî ve itikadî/zihinsel ihtiyaçlarına cevap verecek ilimlerin inkişafına büyük bir alan açmıştır.³³ İslam coğrafyasının genişlemesiyle özellikle etbâü't-tâbiîn döneminden sonra giderek sayıları artan itikadî mezheplere ve bid'at olarak addedilen fırkalara mensup bazı âlimlerin tefsir yazma girişimleri neticesinde Kur'an'ın yorumlanması konusunda bazı şartlar öne sürülmüş, müfessirde aranacak şartlar gündeme getirilmiş ve hicrî 3. asırdan itibaren bazı eserlerde ve bazı usûl-ü fıkıh kitaplarında müfessirlerin nitelikleri ve tefsir yazmanın adabıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir.³⁴ Müfessirin bilmesi gereken ilimlerin sayısı ve içeriği

²⁷ Bk. Bağdâdî, *Hediyye*, II, 188-189; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, 1580-1581; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313-315; Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 246.

²⁸ Kayhan, Veli, *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kurav Yay. Bursa 2007, s. 61.

²⁹ İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Râgıb, *Mukaddimetü câmi'i't-tefsîr*, thk. Ahmed Hasen Ferhât, Dâru'd-Da've, Kuveyt 1984, ss. 91-92; Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza, *'Aynu'l-A'yân*, Rifat Bey Matbaası, İstanbul, 1325, s. 17; Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*-, Ravza Yay. 2. baskı, İstanbul 2005, I, 105.

³⁰ Âl-i İmrân 3/7; Ankebut 29/43.

³¹ Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *Sahîhu süneni't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Bânî, Mektebetü'l-Maârif, Riyad 2000, Tefsîru'l-Kur'ân, I; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, II, 77, 176; ayr. bk. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîru't-Taberî*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire ty. ss. 77-79.

³² Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, I, 8; Kâfiyeci, Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman, *Kitâbu't-Teysîr fî kavâ'id-i'l-İmi't-tefsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974; 9, Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Vezâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye, el-Memleketü'l-Arabîyyetü's-Suûdiyye, ts. II, 4.

³³ Koçyiğit, Hikmet, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, Pınar Yay. İstanbul, 2015, s. 103.

³⁴ Birışık, Abdülhamit, "Müfessir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 499; Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, s. 103.

âlimlere ve çağa göre değişmekle birlikte, ilmî altyapısı olmayan kişilerin Kur'an'ı tefsir etmelerinin caiz olmadığı noktasında bu eserlerde görüş birliği olduğu görülmektedir.³⁵

Müfessirler için çeşitli şartlar ileri sürülmesi hakkında birçok sebep ileri sürülse de en önemli sebebin ilâhî hitap olan Kur'an'ı tam ve doğru şekilde olmak olduğu anlaşılmaktadır. Zira konuya ilişkin daha önce zikrettiğimiz ayet, hadis ve sahabenin sözlerinin bu konuya yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte bu şartların ileri sürülmesinde dinî kaygılar ve Kur'an'ın korunması, müfessirin vebalden korunarak rahatlatılması ve bu yönüyle ilmî zemine oturmuş yeni yorumların önünün açılması, tefsirde ilmî ciddiyet ve donanımın sağlanarak tefsirde doğru ile yanlış yorumun ölçütünün tespiti, aşırı tevillerin önüne geçerek ihtilafları azaltmak ve çeşitli siyasi oluşumların kendilerine has tefsir metotları geliştirmelerinin de önemli rol oynadığını söylemek mümkündür.³⁶

Bazı tefsirlerin mukaddimelerinde, usul ve tefsir tarihi eserlerinin bir kısmında müfessirlerin bilmesi gereken ilimlerle dikkat etmesi gereken hususlara dair bilgilere rastlamak mümkündür. Câbirî, Kur'an yorumuna ilişkin ilk kural koyma çabalarının tedvin aşrında Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* ve Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824?) *Mecâzu'l-Kur'ân* adlı eserleriyle başladığını iddia etse de³⁷ onun bu ifade ile bu müfessirlerin tefsir yöntemlerini kastettiği anlaşılmaktadır. Zira bu müelliflerin eserlerinde müfessirin şartlarına ilişkin görüşler bulunmamaktadır.

Müfessirlerin nitelikleri hakkında en eski bilgi hicrî 3. asra kadar uzanmaktadır. Konuya ilişkin bilgi veren ilk âlimlerin akla gelenin aksine ehl-i sünnet anlayışından olmamaları dikkat çekmektedir. Nitekim sonraki dönemde, doğru tefsir için şart koyan âlimlerin ağırlıklı olarak sünî anlayıştan olmaları, müfessirin şartlarına ilişkin ilk kural koyucuların bu anlayışa sahip âlimler olduğunu akla getirmektedir. Bu konuda eserinde bilgiye rastlanan en eski âlim olan Hâricî müfessir Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (ö. 280/893) tefsirinin mukaddimesinde re'y ile tefsir konusuna değindikten sonra Mekkî-Medenî, nâsih-mensûh, takdîm-te'hîr, maktû'-mevsûl, hâss-âmm, ızmar ve Arap dili olmak üzere on iki ilme vâkıf olan kimsenin Kur'an tefsirini bilebileceğini ifade eder.³⁸ Huvvârî'nin yüzeysel olarak değindiği ve içerikleri hakkında bilgi vermediği bu ilimlerin çoğunun Kur'an'ın üslûbuna, bir kısmının da ulûmu'l-Kur'ân'a dair olduğu görülmektedir.

Huvvârî'nin ardından konuya ilişkin bilgi veren bir diğer âlim ise Mutezilî Kadı Abdülcabbar (ö. 415/1025)'dir. Müfessirin Arap dili ile yetinmesini yeterli görmeyen Kadı Abdülcabbar, Kur'an'ı tefsir eden kişinin, nahiv, rivayet, şeriatin ahkâm ve sebeplerini bilmeye yardımcı olan fıkıh, fıkıh bilmeye yardımcı olan usûl-ü fıkıh ve müteşâbih ayetlerin muhkeme hamlini mümkün kılan Allah'ın tevhid ve adaletini bilmesi gerektiğini belirtir. Müellifin devamında sadece Arap dili, nahiv ve rivayet tefsirin caiz olmadığını ifade etmesi onun, mezhebinin temel öğretilerini de zorunlu ilimler içerisinde dahil edip tefsirde mezhebi bakış açısını öne çıkarma gayreti içerisinde olduğunu düşündürmektedir.³⁹

Bir diğer Mutezilî âlim Zemahşerî de tefsirinin mukaddimesinde müfessirin fıkıh, kelâm, kıssa ve haber, vaaz (tezkiye), nahiv, Arap dili özellikle me'ânî ve bedî' ilimlerini bilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴⁰ Zemahşerî'nin, dil ağırlıklı olmakla birlikte müfessirin rivayet ve dirayet ilimlerine vâkıf olma gerekliliği düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Müfessirin bilmesi gereken ilimlere ilişkin ilk olarak en geniş ve sistematik bilgileri Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 5/10. yy) verdiğini söylemek mümkündür. İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr* adlı eserinde tefsir ilminin en şerefli ilim olduğuna ilişkin açtığı babın ardından müfessirin ihtiyaç duyduğu

³⁵ Bk. Kâfiyeci, *Kitâbu't-Tefsîr* s. 9; Taşköprüzade, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fi mevdû'âtü'l-'ulûm, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye*, Beyrut 1985, II, 82; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 123.

³⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, ss.105-116.

³⁷ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Binyetü'l-'akli'l-'arabî-dirâse tahliliyye nakdiyye li-nazmi'l-ma'rife fi's-sekâfeti'l-'arabiyye*, Merkezû Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut 2009, s. 21.

³⁸ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru kitâbi'llâhi'l-'azîz*, thk. el-Hâcc b. Saîd eş-Şerafî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, I, 71.

³⁹ Kadı Abdülcabbar, Ebu'l-Hasen b. Ahmed, *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdu'l-Kerîm Osman, Kahire 1996, ss. 606-607.

⁴⁰ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad 1998, I, 96.

aletler hakkında bir bab açar. Bu bapta bazı insanların Hz. Peygamberden rey ile tefsire ilişkin rivayetlere istinaden tefsire sıcak bakmadıklarını bazılarının ise Kur'an'ın üzerinde düşünülmesi gerektiğinin belirtildiği ayetler⁴¹ sebebiyle Kur'an tefsirinin gerekli olduğu görüşünde olduklarını, bir grubun ise tefsirde rivayet ve dirayet yöntemlerinin birleştirilmesi kanaatinde olduklarını belirttikten sonra müfessirin bazı ilimlere sahip olması gerektiğini belirtir. Kur'an'ın iman ve amel olmak üzere iki boyutunun olduğunu belirten Isfahânî, her iki hususta müfessirin lafzî, aklî ve vehbî olmak üzere on ilme vâkıf olması gerektiğini ifade eder. Buna göre müfessir,

1. Kendisiyle lafızların bilindiği sarf ilmi,
2. Lafızların birbiri ile ilişkisinden bahseden iştikak ilmi,
3. Lafızların bina, tasrif ve iraba ilişkin hükümlerinden bahseden nahiv ilmi,
4. Kur'an'ın kendisiyle ilgili olan kıraat ilmi,
5. Ayetlerin iniş sebeplerini ve kıssaların içerdiği anlamlardan bahseden eser ve haber ilmi,
6. Hz. Peygamberin ve vahye şahitlik etmiş olan sahabenin yaşamlarından bahseden siyer ilmi,
7. Nâsih-mensûh, âmm-hâss, icma-ihtilaf, mücmel-müfesser, şer'î kıyaslar, kıyasın caiz olup olmadığı konulardan bahseden usûl-ü fıkıh,
8. Dinin hüküm ve adabından, adalete dikkat ederek nefis, yakınlar ve emir altında bulunan kişilerin yönetim usulünden bahseden fıkıh ve zühd ilmi,
9. Aklî delilleri, gerçek burhanları, taksîm ve tahdîdi, aklen kesinlik kazanmış hususlarla zanna dayalı hükümleri ayırt etmeye yarayan kalam ilmi,
10. Son olarak da Allah'ın ilmiyle amel eden kimseye bahşettiği mevhibe ilmine vâkıf olmalıdır.⁴²

Isfahânî her ne kadar eserinde ayrı başlıklar altında değinmese de onun, doğru bir tefsir için lafzî ilimlerden sarf, iştikak ve nahiv; aklî ilimlerden kıraat, rivayet, hadis, usûl-ü fıkıh, fıkıh ve zühd ilmi ile kalam ilmini kastettiği, bunların yanı sıra müfessir için mevhibe ilmini de şart koştuğu görülmektedir. Isfahânî'nin saydığı bu ilimlerde lafzî ilimlere öncelik vermesi ve bu ilimlerin Arap dili ile ilgili olması, Kur'an'ın lafzen Arapça bir kitap olmasından kaynaklanmaktadır. Müellifin, eserinde de önce lafzî ilimlere ilişkin konulardan fasıllar açması bir konunun anlaşılmasında dilin önemini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca onun rivayete dayanan kıraat ve hadis gibi ilimleri aklî ilimler kategorisinde değerlendirmesi de câlib-i dikkattir. Isfahânî, Kur'an tefsirinde zâhir ilimlerle de yetinmemiş müfessirin ilham ürünü bilgilere de sahip olması gerektiğini belirtmiştir.

Bu on ilme sahip kişinin, Kur'an'ı re'y ile tefsir etmiş sayılmayacağını belirten Isfahânî, bunların dışında Kur'an tefsirinde vacip olmayan ilimler konusunda eksikliği bulunan kimsenin bu eksikliğinin farkında olması ve eksik kalan hususlarda bilen birisinden yardım alması durumunda da bu kapsama girmeyeceğini belirtir. Isfahânî, bu ilimlere sahip olmayıp zan ve tahmin üzere ayetleri tefsir edenlerin re'y ile tefsir etmiş olacaklarını ve hadisteki tehdidin muhatabı olacaklarını belirtir.⁴³

Müfessirin bilmesi gereken ilimlere ayrıntılı şekilde değinen Isfahânî, Kur'an'ı tefsir edecek kişinin dikkat etmesi gereken hususları da kısaca değinir. Bu yönüyle Isfahânî'nin konuya ilk kez değinen âlim olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre Kur'an'ı tefsir edecek kişi kalbinde Allah korkusunu hissetmeli, nefsinin beğenmekten ve nefsinin kötülüklerinden Allah'a sığınmalı ve Kur'an'ı sahabeden daha iyi anladığını iddia etmemelidir.⁴⁴

Isfahânî'nin, konuya ilk defa değinen Huvvârî'den farklı olarak müfessirlerin bilmesi gereken ilimleri kategorisinde Kur'an'ın üslûbuna yönelik ilimlerin bir diğer ifadeyle Kur'an merkezli ilimlerin yanı sıra, İslami ilimlerin diğer alanlarına ilişkin bilim dallarını da müfessirin şartlarına dahil ettiği ve konuyu daha sistematik ve ayrıntılı olarak ele aldığı görülmektedir. Bu ilimlerin yanı sıra Isfahânî'nin,

⁴¹ Bk. Nisa 4/82, Nahl 16/44, Sâd 38/29, Muhamed 47/4 v.d.

⁴² Isfahânî, *Mukaddimetü't-tefâsîr*, ss. 94-95.

⁴³ Isfahânî, *Mukaddimetü't-tefâsîr*, s. 96.

⁴⁴ Isfahânî, *Mukaddimetü't-tefâsîr*, s. 97.

Huvvârî'den farklı olarak müfessirin dikkat etmesi gereken hususlara da değindiği görülmektedir. Sonraki süreçte birçok eserde konuya ilişkin bilgiler verilse de bu bilgilerin temelini büyük oranda İsfahânî'nin bu görüşlerinin oluşturduğu görülmektedir.

Sonraki süreçte müfessir için gerekli olduğu ifade edilen bu ilimlerin tefsir tanımlarına bile dahil edildiği görülmektedir. Örneğin Zerkeşî (ö. 794/1392) tefsiri "*Kendisi ile nebisi (sav)'e indirilen Allah'ın kitabının manası bilinen, o manaların izahı, lügat ilmi, nahiv, sarf, beyan, fıkıh usulü, kıraat ilimleri ile nüzul sebepleri, nâsih mensûhun yardımı ile Kur'an'ın hüküm ve hikmetlerini tespit etmektir*"⁴⁵ şeklinde tanımlamıştır. Zerkeşî, bu tanımında, tefsirin dilbilimle Kur'an ilimleri ile olan ilişkisine dikkat çekmektedir.

Süyûtî ise (ö. 911/1505) ise tefsir hakkındaki "*Ayetlerin iniş sebepleri ve onların meseleleri, kıssaları, Mekkilik-Medenilik, muhkem-müteşâbih, nâsih-mensûh, hâss, âmm, mutlak, mukayyed, mücmel, müfesser, helâl-haram, vaad-vaîd, emir-nehiy, ibret ve mesellerini araştıran ilimdir*"⁴⁶ şeklindeki tanımında Kur'an ilimlerini ve fıkıh usulünü öne çıkarmaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1908) de tefsiri hakkındaki "*Kur'an-ı Kerîm'in lafızlarının nasıl okunacaklarını ve bunların manalarını Arap diline ve lisan kaidelerine tatbikan beyân, âyetlerin manalarını, medlûllerini, hükümlerini ihtiva ettiği kıssaları izâh, bu âyetlerin muhkem ve müteşâbih olanlarını tasrih, aralarındaki irtibat ve incisamî izhâr ve bunlardaki nükteleri mezâyây-ı beşeriyetin takatî miktarında tebyin ve tavzih etmektir*"⁴⁷ şeklindeki tanımında Arap dilini ve Kur'an'ın üslubunu öne çıkarmaktadır.

Abdurrahman el-Akk da "*Allah'ın Hz. Muhammed (as)'e indirmiş olduğu kitabının dil ilimleri, sarf, nahiv, beyan ilmi, usul-ü fikh, kıraat, sebab-i nüzul, nâsih-mensûh gibi ilimlerle anlaşılıp, anlamlarının açıklandığı ilimdir.*"⁴⁸ şeklindeki tanımında Arap dili, ulûmu'l-Kur'an ve usûl-ü fikh ilmini gerekli görmektedir.

Kur'an'ın indiği dönemin saf tefsir anlayışından daha da uzaklaşıldığı ve yeni ilimlerin ortaya çıktığı günümüzde müfessirin niteliklerine ilişkin konunun daha çok önem kazandığı görülmektedir. İçinde bulunduğumuz asra kadar tefsir mukaddimelerinde, tefsir usulü ve tarihine yönelik eserlerde bir başlık olarak ele alınan konu hakkında son dönemde müstakil eserlerin yazıldığı ve meselenin ayrıntılı şekilde ele alındığı görülmektedir.⁴⁹

3. MOLLA FENÂRÎ'NİN MÜFESSİRİN BİLMESİ GEREKEN İLİMLER VE TEFSİRDE DİKKAT ETMESİ GEREKEN HUSUSLARA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Sonraki süreçte bazı âlimlerin de konuya ilişkin görüş beyan ettikleri görülse de bu fikirlerin büyük oranda İsfahânî'nin görüşleriyle paralellik arz ettiği görülmektedir. Müfessirin bilmesi gereken ve Kur'an tefsirinde dikkat etmesi gereken hususlara ilişkin görüş beyan eden âlimlerden biri de Molla Fenârî'dir. O, Fatiha tefsirine ilişkin kaleme aldığı '*Aynu'l-a'yân* adlı eserinin mukaddimesinde konuya ilişkin bilgiler verir. Molla Fenârî'nin zikrettiği on altı ilmin dokuzunda İsfahânî ile aynı paralelde olması, onun da diğer âlimler gibi İsfahânî'nin metodunu sürdürdüğünü göstermektedir. Molla Fenârî'nin, isimlendirmedeki ve sıralamadaki küçük farklılıklarla birlikte değindiği isticâk, sarf, nahiv, kıraat, kasas ve rivayet ilmi, kelâm, mevhibe usûl-ü fikh ve ibâdât ve ahlâk ilmini İsfahânî de eserinde zikretmektedir. Nitekim onun eserinde konuya ilişkin olarak İsfahânî'den iki defa nakilde bulunması⁵⁰ bu hususu desteklemektedir. Bununla birlikte Molla Fenârî, İsfahânî'nin görüşlerini nakletmekle yetinmemiş konuyu daha da ileri götürerek üç grupta incelediği müfessirin bilmesi gereken ilimleri çoğunluğu dilbilime ait olmak üzere on altıya çıkarmıştır.

⁴⁵ Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetü Dârit-Türâs, Kahire 1984, I, 13.

⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 194.

⁴⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 97.

⁴⁸ Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-tefsir ve kavâiduh*, Dâru'n-Nefâis, Dimeşk 1986, s. 40.

⁴⁹ Bk. Veli Kayhan, *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*; Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, Ahmed Kuşeyrî Süheyl, *el-Müfessir, şurûtu, âdâbuh, masâduruh -dirâse te'siliyye*, Mektebetü'r-Rüşd, 2008.

⁵⁰ Fenârî, '*Aynu'l-a'yân*, s. 182, 183.

Molla Fenârî, İsfahânî gibi konuya re'y ile tefsirin cevazı konusuna değinerek başlar. İnsanlardan bir grubun, kelâm, fıkıh, nahiv ve rivayet ilimlerinde uzman olan kişiler için bile sadece rivayet ile tefsire cevaz verdiğini belirten Molla Fenârî, bir grubun ise bu ilimlere haiz kişilerin Kur'an'ı tefsir edebileceklerini belirttiğini ifade eder. Molla Fenârî'ye göre her şeyin açıklaması olan Kur'an tefsiri, Nisa suresi 83. ayetin⁵¹ hükmüne tabidir ve kişilerin yapacağı Kur'an tefsiri de bu şekilde değerlendirilmelidir. Yani Kur'an, kendisinden hüküm çıkarabilecek alt yapıya sahip kişilerce tefsir edilmelidir. Molla Fenârî'ye göre Kur'an tefsiri lafız ve mana olmak üzere iki açıdan yapılmalıdır. Lafız açısından Kur'an'daki îcâz- hazf, kasr, icmâl, tahsis, takdim-tehir, mecaz, istiare ve kinaye gibi hususlara, mana açısından ise dinin fûruatına ilişkin çıkarımların kaynağı olması itibariyle Kur'an'daki anlamsal inceliklere dikkat edilmelidir.⁵² Temelde iman ve amele dönük olan Kur'an'daki anlamların ancak lafzî ve manevî ilimlerle bilinebileceğine dikkat çeken Molla Fenârî bu ikisine ek olarak mevhibe ilminin de gerekli olduğunu belirtir.⁵³ Molla Fenârî'nin bu ikili taksimine bakıldığında onun, müfessirin Kur'an'daki çok yönlü anlama ulaşabilmesi için çeşitli alandaki birçok ilimde uzman olması gerektiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun konunun girişinde Hz. Peygambere isnat ederek "Her ayetin bir zahır, batnı, her harfin bir haddi me muttalâ olduğu" şeklindeki rivayeti nakletmesi⁵⁴ bu hususu desteklemektedir. Ayetlerin anlamına çok yönlü olarak ulaşma hedefinde olan Fenârî, tefsirde bilinmesi zorunlu olduğunu belirttiği lafzî ilimleri şu şekilde sıralar:

1. Öz anlamlara (ed-delâlâtü'l-cevheriyye) taalluk etmesi yönüyle lügat ilmi,
2. Bu delaletlerin arasındaki ilişkiye taalluk etmesi yönüyle iştikâk ilmi,
3. Manaya delalet açısından kelimelerdeki durumlara taalluk etmesi yönüyle sarf ilmi,
4. Lafızların durumlarından bahseden nahiv ilmi,
5. İfadenin kendisi yönüyle me'ânî ilmi,
6. Açıklık ve kapalılık itibariyle çeşitli ifade biçimlerinden bahseden beyân ilmi,
7. Lafzî ve manevî olarak lafzın güzelliğiyle ilgilenen bedî' ilmi,
8. Kur'an'a ait telaffuz keyfiyeti ile ilgilenen kıraat ilmi,

Müfessirin bu sekiz lafzî ilmi mutlaka bilmesi gerektiğini belirten Molla Fenârî, ardından manevî ilimleri rivayet ve dirayete dayananlar olmak üzere iki grupta inceler. Bunlardan rivayete dayananlar,

1. Esbâb-ı nüzul rivayetleri,
2. Kur'an'da zikredilen geçmiş ümmetlerin kıssalarının yorumunu ihtiva eden kasas ve rivayet ilmi,
3. Kur'an'ın mücmelini beyan ve mübhemini tavzih eden hadis ilmi.

Dirayete dayananların ise bir kısmı aslî olan akâide ve fer'î olan şeriate yönelik olmak üzere iki kısma ayrılır.

Akîdeye yönelik olanlar,

1. Dinin temel inanç esasları ile ilgilenen nazari ve aklî kanunları bulunan kelâm ilmi,
2. İlahî ilhama mazhar olanların elde ettikleri ve hakikat ilmi de denilen ilahi mevhibe ilmi

Şeriate yönelik olanlar ise,

⁵¹ وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَ الَّذِينَ يُسْتَبِطُونَ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا "Kendilerine güven veya korku veren bir haber geldiğinde onu yayıyorlar. Hâlbuki onu Rasûlullah'a ve aralarından yetki sahibi kimselere götürselerdi, içlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anarlardı. Size Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasaydı, azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz."

⁵² Fenârî, 'Aynu'l-a'yân, ss. 85-86.

⁵³ Fenârî, 'Aynu'l-a'yân, s. 86.

⁵⁴ Fenârî, 'Aynu'l-a'yân, s. 86; rivayet için bk. Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebu'l-Kâsım, el-Mu'cemu'l-kebîr, thk. Humeydî b. Abdilmecîd es-Selefi, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul, 1983, IX, 136.

1. Nâsih-mensuh, âmm-hâss, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen, ibarenin, işaretin ve iktizanin delaleti gibi konuları içeren ve hakkında hüküm bulunmayan meselede, bulunanın hükmünü vermeye yarayan usûl-ü fıkıh; usûl-ü fıkıhın içerisinde olmakla birlikte hüküm istinbatı insanların ve akrabaların idaresi hakkında ise muâmelât ve muzâcer (ukûbât) ilmi,

2. Nefsin yönetimi hakkında ise ibâdât ve ahlâk ilmi,

3. Teşvik ve uyarı amaçlı başkasını irşat hakkında ise tezkîr ilmi,

Molla Fenârî, Isfahânî gibi, bu on altı ilme vâkıf olan kimselerin Kur'an'ı tefsir edebileceklerini ve re'y ile tefsiri yasaklayan hadisteki tehdidin kapsamına dahil olmayacağını belirtir. Bilinmesi zorunlu olmayan ilimlerde eksiği olup bu eksiğin farkında olan kişilerden konunun uzmanına müracaat eden kişilerin de hadisteki tehdit kapsamından çıkacağını belirtir. Molla Fenârî, bilinmesi gereken ilimlere sahip olmadan tahmin ve zan üzere Kur'an'ı tefsir eden kişilerin ise tefsirde isabet etseler bile doğru bilgiye ilimsiz şahadet etmeleri sebebiyle hadisteki tehdidi hak ettiklerini belirtir.⁵⁵

Gerekli bilimsel alt yapıya sahip olmayan ve Kur'an'ı tefsir eden kimselerin adeta kendisini vahiy sahibi yerine koyduğunu belirten Molla Fenârî, Isfahânî gibi Kur'an tefsirinde dikkat edilmesi gereken hususlara da değinir. Buna göre kişi, nefsinin şerrinden ve kendini beğenmekten Allah'a sığınarak kalbinde takvayı hissetmeli ve Kur'an'ı Rasulullah ile arkadaşlık etmiş ve vahyin inişine şahitlik etmiş olan sahabenin anlamadığı ve kendisinin ayetleri anladığı iddiasında bulunmamalıdır.⁵⁶ Molla Fenârî'nin, bu hususta da Isfahânî'den etkilendiği ve müfessirin takva sahibi olması ve kibirden uzak olması gerektiğine dikkat çektiği ve ondan farklı olarak da kişinin, sahabenin anlamadığı bir ayeti kendisinin anladığı iddiasında bulunmaması gerektiğini belirttiği görülmektedir. Onun son olarak dikkat çektiği hususa bakıldığında, Molla Fenârî'nin yaşadığı dönemde bu tarz iddiaların ortaya atıldığı ve Fenârî'nin bu iddialara yanıt mahiyetinde bu hususa dikkat çektiği akla gelmektedir.

Ardından, tefsir ilminin kıraat, Arap dili, kasas ilmi, siyer ve sünen-i nebî ile usûl-ü fıkıh gibi şer'î istinbat metotlarının kullanılmasının anlaşılabilir olduğu, bununla birlikte olan geri kalan sekiz ilmin hem Kur'an'dan hedeflenen hem de Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olan ilimler olması açısından yapılan yorumun kısır döngü olacağı şeklindeki soruya Molla Fenârî, "Kur'an'ın sonsuz bir anlam katmanına sahip olduğu sebebiyle onun bu özelliğinin önceki yorumları gereksiz kılmayacağı gibi yeni yorumların da önünü kapamayacağı" şeklinde cevap verir. Ona göre bu düşüncenin aksine, yorumcu kendisinden öncekilerin istinbat metotlarını bildiğinde bu ona, öncekilerin ulaşamadığı kapalı bilgileri elde etmenin güvenli anahtarını ve ulaşamadığı remiz ve işaretleri elde etmenin açık yöntemini verecektir. Çünkü ilâhî feyzin ve lütfun sınırı yoktur. Bu durum bir kısır döngü değil, aksine yeni anlamların elde edilmesine zemin hazırlayacaktır.⁵⁷

Bu ifadelerine bakıldığında Molla Fenârî'nin, tefsiri, lafızdan başlayarak mana ile ilgili açıklamalara doğru ilerleyen bir süreç olarak algılayan bir müfessir portresi çizdiği görülmektedir.⁵⁸ Çünkü ona göre tefsir faaliyeti içerisinde iki aşama söz konusudur; bu aşamalardan ilki dil, nüzul vasatı ve rivayete dayalı olarak anlamın belirlenmesi, ikincisi ise Müslümanların varoluş şartları ile irtibatlı olarak gün yüzüne çıkmak suretiyle onların varlıkla irtibatını sağlayan ilimlerin verilerini göz önüne almak suretiyle yorum faaliyetini sürdürmektir. Böylelikle Kur'an ile Müslümanların yaşantısı arasındaki ilişki dinamik bir ilişki haline dönüşecektir. Bu yorum sürecinde Fenârî'nin özellikle vurguladığı husus, yorumun tarihten kopuk bir vasatta sürdürülemeyeceği ve ortaya konulan yorumların halef selef ilişkisi içerisinde birikimsel olarak sürdürülmesi gerektiğidir. Buna göre bir düşünce geleneği içerisinde lafız seviyesinden başlayarak süregelen bütün bir yorum tarihi anlamın tezahür ettiği vasat olacaktır; anlamın bu yükselişi varlıkla irtibat korunduğu müddetçe devam edecektir.⁵⁹ Ayrıca Molla

⁵⁵ Fenârî, 'Aynu'l-a'yân, s. 87.

⁵⁶ Fenârî, 'Aynu'l-a'yân, s. 88.

⁵⁷ Fenârî, 'Aynu'l-a'yân, s. 88.

⁵⁸ Çiçek, Mehmet, *Molla Fenari ve Fazlur Rahman'ın Kur'an'a Yaklaşımları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 135.

⁵⁹ Taha Boyalık, *Molla Fenari'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 101; Molla Fenârî'nin, eserinde ayetlerin yorumunda müfessirin bilmesi gereken ilimleri ile ilgili görüşlerini pratiğe aktardığı ve eserde ayetleri nazm, lügat, tefsir, ahkâm-ı şer'iyye, hakâik, kıraat, irab, beyan, hadis, kelam, ahkâm, maârif,

Fenârî'ye göre tefsir, dil ve rivayet temelinde yürütülen bir faaliyet olarak kelâm, fıkıh, ahlâk, hakikat gibi ilimler için bir hammadde tedarik alanıdır; ancak söz konusu ilimlerden istifade/istimdat etmesi hâlinde hammadde tedarik alanı olmaktan çıkıp ürün devşirme sahasına veya bizzat ürünün kendisine dönüşür. Kısaca tefsir, yalın hâliyle anlam ve yorum faaliyetinin ilk aşaması, diğer ilimlerle irtibata girdiğinde söz konusu faaliyetin hedef noktasıdır.⁶⁰ Öte yandan Molla Fenârî'ye göre bu ilimler aynı zamanda tefsirin imkânı hakkında da bir görüş sunmaktadır. Buna göre bu ilimlere vukûfiyet tefsir için asgarî şartları ifade etmektedir. Yani bu ilimlere sahip kişiler doğrudan tefsir yapma hakkında sahiptir. Bu ilimlerde eksikleri bulunanlar da uzmanlara danışarak eksikliklerini giderdiklerinde tefsir yapabilme imkânına sahip olacaklardır.

Molla Fenârî'nin, tarihsel olarak, felsefe, kelam ve tasavvuf merkezinde üç farklı sürecin yaşandığı dönemde yaşamış olması bu üç düşünce yöntemini mezcetme gayreti içerisine girmesine neden olmuştur. O, temel olarak Râzî geleneğini dikkate almakla birlikte, Ekberi ekolünü de buna ekleyici unsur olarak kullanmıştır.⁶¹ Molla Fenârî farklı bilgi sistemlerini uzlaştırma projesini Kur'an tefsirine de yansıtmış ve bunun sonucunda "tefsirde senkretizm" denebilecek bir ürün ortaya koymuştur.⁶² Onun bu farklı sistemleri birleştirme çabası tefsirde gerekli ilimlere ilişkin görüşlerinde de kendini hissettirmektedir. Zira onun lafzî ve manevî olarak iki başlıkta incelediği ilimlerin, tek bir alana ait olmayıp dilbilim, rivayet, dirayet ve ilahi açılım gibi farklı alanlarda olması onun bu konuda da beyânî, burhanî ve irfânî geleneği mezcetme gayretinde olduğunu göstermektedir.

4. MOLLA FENÂRÎ'NİN MÜFESSİRİN BİLMESİ GEREKEN VE TEFSİRDE DİKKAT ETMESİ GEREKEN HUSUSLARA İLİŞKİN KÂFİYECİ VE SUYÛTÎ'YE ETKİLERİ

Molla Fenârî, etkisi kişilerle sınırlı olmayan, Osmanlı medrese geleneği, Anadolu'nun bir ilim merkezi haline gelmesi, devrinin önemli ilim adamları olan öğrencilerin yetiştirilmesi, medreselerin ders saatlerinde uygun olan düzenlemelerin yapılması ve medrese müfredatının belirlenmesi gibi kurumsal düzeyde de etkileri büyük bir âlimdir.⁶³

Her yeni bilgi mevcut olanın üzerine inşa edildiğinden sonraki dönemde yaşamış bir âlimin kendisinden önce yaşamış bir âlimden özellikle de hocasından etkilenmemesi mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında da tefsir usulü açısından Kâfiyeci (ö. 879/1474)⁶⁴ ile kendisini babası yerine koyan öğrencisi⁶⁵ Suyûtî'nin⁶⁶ eserlerinde bazı ortak niteliklerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim Suyûtî'nin *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde hocasına atıfta bulunulması da⁶⁷ mukaddimesinde iki hocası Kâfiyeci'nin *et-Tefsîr* ve Bulkînî'nin *Mevâki'u'n-nücûm* adlı eserlerine atıfta bulunulması⁶⁸ Suyûtî'nin hocalarından etkilendiğinin somut göstergelerinden sadece ikisidir. Ayrıca Suyûtî'nin, Molla Fenârî'nin ismini hocası Kâfiyeci'den duyduğunu⁶⁹ ve Kâfiyeci'nin, hocası Molla Fenârî'yi çokça övdüğünü belirtmesi⁷⁰ bu etkileşimin sonraki nesillere aktarılacak devam ettiğini de göstermektedir.

tezkîr, hikaye başlıkları altında farklı anlam düzeylerinde (senkretik) yorumladığı görülmektedir. Bk. Fenârî, *'Aynu'l-a'yân*, s. 90, 91, 109, 121, 131, 135, 142, 144, 146, 191, 197, 200, 204, 205, 207, 212, 217, 249, 252, 258, 276, 277, 286, 289, 296, 300, 320, 352, 373 v.d.

⁶⁰ Öztürk, Mustafa, "Molla Fenârî ve Tefsirde Senkretizm", s. 411.

⁶¹ Çiçek, Molla Fenârî ve Fazlur Rahman'ın Kur'an'a Yaklaşımları, s. 68.

⁶² Öztürk, "Molla Fenârî ve Tefsirde Senkretizm", s. 401.

⁶³ Bu konuda bk. Güner, Betül, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Medrese Geleneği Ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, 2015, ss. 125-137.

⁶⁴ Hayatı için bk. Suyûtî, *Buğye*, I, 117-119; Gökbulut, Hasan, "Kâfiyeci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV, 154-155.

⁶⁵ Suyûtî, *Buğye*, s. 118.

⁶⁶ Hayatı için bk. Bağdâdî, *Hediyye*, I, 534-544; Özkan, Halit, "Suyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, 118-198.

⁶⁷ Bk. Yalnız, Fatma, *Tefsir Usulünde Süreklilik ve Etkileşim: Bulkînî, Kâfiyeci ve Suyûtî Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2014, s. 116,

⁶⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 4-5.

⁶⁹ Suyûtî, *Buğye*, I, 97.

⁷⁰ Suyûtî, *Buğye*, I, 98.

4.1. MOLLA FENÂRÎ'NİN KÂFİYECİ'YE ETKİLERİ

Kâfiyeci de hocası Molla Fenârî gibi *et-Teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr* adlı eserinde müfessirin bilmesi gereken ilimler ve tefsirde dikkat etmesi gereken hususlar hakkında bilgi verir. Kâfiyeci hocası Molla Fenârî gibi önce re'y ile tefsirin cevazı konusuna değinir. Ardından müfessirin vâkıf olması gereken ilimlerin sayısı konusunda ihtilafın olduğunu belirten Kâfiyeci, bu konuda on beş ve yirmi dört rakamlarının zikredildiğini, bir kesimin de bu ilimlere bir sayı belirlenemeyeceği görüşünde olduğunu ifade eder. Âlimler nezdinde ilk görüşün kabul gördüğünü belirten Kâfiyeci, hocası Molla Fenârî gibi ilmin dünya ve ahirete yönelik itikat ve amel olmak üzere iki türüne dikkat çeker. İlmin başlangıç, amelin ise onun tamamlayıcı unsur olduğunu belirten Kâfiyeci, Kur'an'da her ikisinin birlikte zikredildiğini⁷¹ belirtir. Kâfiyeci, hocası Molla Fenârî'nin iki kategoride incelediği ilimlere bir tür daha ekleyerek Kur'an tefsirinin lafzî, aklî ve mevhibî olmak üzere üç tür ilimle elde edilebileceğini belirtir. Kâfiyeci hocası gibi bu ilimleri başlıklar halinde sunmamakla birlikte bu ilimlerin türü hakkında ilgili yerde bilgi vermektedir. Müfessirin bilmesi gereken ilimler konusunda büyük oranda hocasından etkilendiği anlaşılan Kâfiyeci'nin, Molla Fenârî'den farklı olarak bu ilimleri on altı değil on beş olarak sıraladığı görülmektedir. Kâfiyeci, müfessirin bilmesi gereken ilimler sıralamasında ve ifadelerinde büyük oranda hocası ile benzeşmektedir. Kâfiyeci'ye göre müfessirin bilmesi gereken ilimler şunlardır:

1. Özü (cevheri) itibariyle kelimelerin (müfred lafızların) konulduğu anlamlara delaletini inceleyen lügat ilmi,
2. Müfred lafızların birbiriyle olan ilişkisini inceleyen iştikâk ilmi,
3. Bina ve siga açısından müfred lafızlarda oluşan hükümleri inceleyen sarf ilmi,
4. Asıl anlama delalet açısından cümle açısından lafızların i'râb hükümlerini inceleyen nahiv ilmi,
5. Mananın manası şeklinde tabir olunan, mananın aslı için lazım olanı ifade etme yönünden kelâmın terkiplerinin özellikleri ile ilgilenen me'ânî ilmi,
6. Delaletin açık veya gizli, ziyade veya noksan olmasından kaynaklanan ihtilaflar bakımından kelâmın terkiplerinin hususiyetleri ile ilgilenen beyân ilmi,
7. Manevi ve lafzi güzelliklerle sözü güzelleştirme yönleri ile ilgilenen bedî' ilmi,
8. Kur'an'ın zatına taalluk eden kıraat ilmi,
9. Kur'an ayetlerinin nüzul sebeplerini bilmek ki, Kâfiyeci, bu bilginin, nüzul sebepleri hakkındaki kitapları incelemeye yani rivayetle elde edileceğini belirtir,
10. Peygamberlere ve geçmiş zamanlara ait, Kur'an surelerinin ihtiva ettiği kıssaları açıklayan rivayet ve haber ilmi,
11. Hz. Peygamber'den ve vahye şahit olan sahabeden, ittifak ve ihtilaflı olarak nakledilen, mücmeli beyan veya müphemî tefsir eden hadis ilmi,
12. Nâsîh ve mensûhu, umûm ve hususu, mücmel ve mübeyyeni, muhkem ve müteşâbihi, zâhir ve müevveli, mantûk ve mefhûmu, iktizâ, işaret ve delâleti, icma' ve şer'î kıyası, kıyasın nerelerde sahih olup olmadığını bildiren usûlü fıkıh ilmi,
13. Dinin ahkâm ve adabı ile nefse, akrabaya ve halka ait olan üç siyaset adabı olan fıkıh ve ahlak ilmi,
14. Akli delilleri, gerçek burhanları, taksim ve tahdidi, akli olanlarla zaruri olanlar arasındaki farkı ve bunlar gibi olan diğer şeyleri bilmeyi ifade eden nazar ve kelâm ilmi,
15. Allah'ın ilmiyle amel edenleri ve kendisinden sakınıp, ihsanda bulunanları varis kıldığı mevhibe ilmi.⁷²

⁷¹ Bk. Ra'd 13/29; Nahl 16/97; Teğâbun 64/ 9; Talak 65/11.

⁷² Kâfiyeci, *et-Teysîr*, ss. 10-12.

Kâfiyeci, ardından hocası Molla Fenârî gibi bu ilimlere vâkıf olan kimsenin re'y ile tefsir konusundaki hadiste belirtilen tehditten vâreste olacağını, bu konuda bilinmesi zorunlu olmayan ilimlerin bir kısmını bilmeyen kimselerin de işin erbabından yararlanmaları durumunda da onların Kur'an'ı re'y ile tefsir edenlerden sayılmayacağını ifade eder.⁷³

Kâfiyeci, bu bilgilerin devamında tefsirde dikkat edilmesi gereken hususa ilişkin sadece tefsir için derin bir teemmüle ihtiyaç olduğuna dikkat çeker.⁷⁴ Adından tefsirde rivayet ve dirayet metodunun birlikte kullanımının gerekliliğine ilişkin bilgi verir.⁷⁵

Görüldüğü gibi Kâfiyeci, hocasından farklı olarak müfessirlerin bilmesi gereken ilimleri üçlü tasnife tutmadan tek liste halinde verir. Hocasının konu hakkındaki görüşlerini kısaca şerh ettiği anlaşılan Kâfiyeci'nin, ilimler konusunda büyük oranda hocasını takip etmekle birlikte bu ilimlere Molla Fenârî'nin son sırada zikrettiği "tezkîr" ilmini dahil etmediği görülmektedir. Ayrıca ilimlerin sıralamasında da büyük oranda hocasına tabi olan Kâfiyeci, "kelâm", "mevhibe", "muâmelât ve muzâcer (ukûbât) ilmi", "ibâdât ve ahlâk" ilimlerinin sıralamalarında değişikliğe gittiği görülmektedir. Kâfiyeci'nin hocasına göre ahkâma ilişkin ilimleri öncelediği, kelâm ilmini ise daha sonra zikrettiği görülmektedir. Yine onun, hocasından farklı olarak "ibâdât" ilmini "fıkıh", "kasas" ilmini ise "rivayet" ilmi şeklinde isimlendirdiği görülür. Bu farklılığın arkasında yatan sebebin, ilmî terminolojinin zamanla yerleşmesi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Kâfiyeci'nin, hocasının usûl-ü fıkıhın bir alt kolu olarak belirttiği "muâmelât ve muzâcer (ukûbât)" ilmini, muhtemelen bu ilmin kapsamına girmesi sebebiyle ayrıca zikretmediği görülmektedir.

Kâfiyeci'nin, müfessirin bilmesi gereken ilimler konusunda büyük oranda hocası ile uyusmakla birlikte ilimlerin yanı sıra terminoloji kullanımındaki bu farklılık onun, yaşadığı dönemdeki ihtiyaç ve terminolojiyi görüşlerine yansıttığını göstermektedir. Bununla birlikte onun, müfessirin bilmesi gereken ilimlere ilişkin farklı alanlara ait ilimlere işaret etmesi, hocası Molla Fenârî gibi tefsirde senkretik bir metot takip ettiğini göstermektedir. Ayrıca müfessirin Kur'an yorumunda dikkat etmesi gereken hususlarda, hocasından farklı olarak kalbî hususlar yerine akli hususlara dikkat çekerek bir tefsir metodu oluşturma gayreti içerisinde olduğu görülmektedir.

4.2. MOLLA FENÂRÎ'NİN SÜYÛTÎ'YE ETKİLERİ

Süyûtî *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'ân* adlı eserinin yetmiş altıncı bâbı olarak "müfessirin şartları ve âdâbı" adında konuya ilişkin müstakil bir başlık açmaktadır. Süyûtî'nin, hocası Kâfiyeci'den farklı olarak müfessirin dikkat etmesi gereken hususları öncelediği ve konuya ilişkin bilgileri Taberî'den (ö. 310/923)⁷⁶ naklettiği görülür. Buna göre müfessir, itikadî sağlam, dine bağlı yaşayan biri olmalıdır. Ardından doğru bir tefsir için kişinin sahih bir itikat ve dini yaşayışa sahip olması gerektiğini belirten Süyûtî'nin, ayetleri yorum metodu açısından Bâtînîleri ve Râfîzîleri eleştirdiği⁷⁷ ve konuyu mezhebi bakış açısıyla da ele aldığı görülmektedir. Süyûtî'ye göre müfessirin dikkat etmesi gereken bir diğer husus Hz. Peygamber ve sahabenin yorumlarına dayanmak, yeni fikirlerden uzak durmaktır. Bu itibarla kişi müteşabih ayetlerin yorumundan da uzak durmalıdır.⁷⁸ Bu bilgilerin ardından tefsirde ihtilaf ve Kur'an'ın re'y ile tefsiri konularına değinen Süyûtî, bu konuda bazı müfessirleri eleştirdikten sonra yine hocasından farklı olarak Kur'an yorumunda izlemesi gereken yöneme ilişkin bilgi verir. Zerkeşî'den nakille⁷⁹ Hz. Peygamberden nakil, sahabe kavli, dilin temel anlamını esas almak ve sözün ifade ettiği anlam ve şeriatin esaslarına bağlılık şeklinde sıraladığı tefsir yönteminin⁸⁰ ardından re'y ile tefsir konusuna değinen Süyûtî ardından müfessirin bilmesi gereken ilimleri şu şekilde sıralar:

1. Kelimelerin (müfred lafızların) konulduğu anlamlara delaletini inceleyen lügat ilmi. Süyûtî'nin, Mücâhid (ö. 103/721) ve İmam Mâlik'in (ö. 179/795) tefsirde Arap dilinin bilinmesinin gerekliliğine yönelik görüşleriyle konuyu zenginleştirdiği görülür.

⁷³ Kâfiyeci, *et-Teyisr*, 12.

⁷⁴ Kâfiyeci, *et-Teyisr*, 12.

⁷⁵ Kâfiyeci, *et-Teyisr*, ss. 12-13.

⁷⁶ Biz, Süyûtî'nin, Taberî'nin tefsirinin girişinde olduğunu belirttiği bu ifadelere rastlayamadık.

⁷⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 174.

⁷⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 174-175.

⁷⁹ Krş. için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 156-164.

⁸⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 180-183.

2. Nahiv ilmi. İ‘râb farklılığının cümlelerin anlamını değiştirdiğine dikkat çeken Süyûtî, konunun önemine ilişkin Hasan-ı Basrî’den (ö. 110/728) nakilde bulunur.

3. Kelimenin bina ve sigalarının bilindiği sarf ilmi. Süyûtî, İbn Fâris’ten (ö. 395/1004) konunun önemine ilişkin görüş ve Zemahşerî’den (ö. 538/1144) kelimenin sarfına dikkat edilmediği takdirde ayetin anlamında yapılacak hataya ilişkin bir örnekle konuyu zenginleştirmektedir.

4. İştikak ilmi. Süyûtî, bu ilimdeki ihtilafla anlamın değişeceğine dikkat çekmektedir.

5-6-7. Me‘ânî-Beyân-Bedî‘: Süyûtî’nin, Molla Fenârî ve hocası Kâfiyeci’den farklı olarak belâgat ilminin alt dalları olan bu üç ilmi aynı başlıkta birleştirdiği görülmektedir. Süyûtî, ifade açısından cümle yapısının özelliklerini inceleyen me‘ânî, delaletin açıklığı ve kapalılığı yönüyle sözün açıklığını inceleyen beyan ve sözün güzelliğini inceleyen bedî‘ ilimlerinin, ayetlerin tefsirde Kur’an’ın i‘câz yönlerine dikkat etmesi gerektiğini belirttiği müfessirin en temel dayanağı olduğunu belirtir ve konuya ilişkin Sekkâkî (ö. 626/1229) ve Zemahşerî gibi belâgat âlimlerinin görüşlerini nakleder.

8. Kur’an’ın okunuş keyfiyetinin bilindiği kıraat ilmi. Süyûtî, bu maddede bazı vecihlerin diğerlerine tercih edildiğine de dikkat çeker.

9. Zahiri itibarıyla Allah hakkında söylenmesi caiz olmayan hususlarla ilgilenen kelâm (usûlû’-d-dîn) ilmi,

10. Hükümlerin istidlal metotlarıyla ilgilenen usûl-ü fikh,

11. Esbâbu’n-nüzûl ve’l-kasas ilmi,

12. Muhkem olan ayetle olmayanın ayırt edilmesini sağlayan nâsîh ve mensûh ilmi,

13. Fıkıh ilmi,

14. Mücmel ve mübhem ayetleri tefsir eden hadis ilmi,

15. Allah’ın, ilmiyle amel eden kişiye verdiği mevhîbe ilmi.⁸¹

Süyûtî, sonrasında çeşitli âlimlerden Kur’an tefsirinde bu ilimlerin gerekliliğine ilişkin görüşler nakleder. Molla Fenârî ve Kâfiyeci gibi tefsir yapacak kişinin bu ilimleri bilmesi gerektiğine vurgu yapan Süyûtî, gerekli ilimler olmaksızın Kur’an’ı tefsir edenlerin re’y ile tefsirdeki yasağın kapsamına girdiklerini, bu ilimlere vâkıf kişinin ise yasak kapsamından çıkacağına ilişkin İbn Ebî Dünyâ’nın (ö. 281/894) görüşünü nakleder.⁸²

Süyûtî, Kur’an yorumunda müfessirin dikkat etmesi gereken hususlara da Zerkeşî’den⁸³ nakille değinir. Buna göre müfessirin kalbinde, bidat, kibir heva ve dünya sevgisi olmamalıdır. Müfessir günahında ısrar etmemeli ve kâmil bir imana sahip olmalıdır. Bilgisi olmadığı konularda diğer müfessirlerin yorumlarından istifade etmeli ve aklını kullanmalıdır. Bunlar kişiyi tefsirde hata yapmaktan koruyan hususlardır. Nitekim Araf suresi 146. ayette⁸⁴ bu hususa işaret edilmiştir.⁸⁵ Süyûtî, ayete atıfta bulunarak Kur’an tefsirinde doğru yoruma sadece beşerî çabayla ulaşılmadığını bu konuda ilahi açılıma gerek duyulduğuna yani “mevhîbe ilmîne” işaret etmektedir.

Süyûtî’nin, hocası Kâfiyeci’nin Molla Fenârî’den tevârüs ettiği konuya ilişkin bilgilere büyük oranda sadık kaldığı, bununla birlikte bazı hususlarda onlardan farklı yöntem izlediği görülmektedir. İlk olarak Süyûtî’nin, diğer iki âlimden farklı olarak müfessirin Kur’an yorumunda dikkat etmesi gereken hususları, bilmesi gereken ilimlerden önceye aldığı görülmektedir. Onun devamında diğer iki müelliften farklı olarak Kur’an tefsirinde takip edilmesi gereken yönteme de değindiği görülmektedir. Süyûtî’nin,

⁸¹ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 185-188.

⁸² Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 188.

⁸³ Krş. için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 140-141.

⁸⁴ سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَإِنْ يَرَوْا كَلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْعَذَابِ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ “Yeryüzünde haksız yere böbürlenmeleri ayetlerimizden mahrum edeceğim. Onlar, bütün mucizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu görseler onu izlemezler. Fakat eğrilik yolunu görürlerse hemen ona saparlar.” Bu durum, onların ayetlerimizi yalan saymalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir.”

⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 188.

bâtıl olarak nitelediği grupların yorumlarına yönelik eleştirileri de göz önüne alındığında onun bu metotla, tefsirde önce sahih bir itikat ve din anlayışına sahip olmanın gerekliliğine, ardından önceki yorumları göz önünde bulundurması gerektiğine dikkat çekmek istediği anlaşılmaktadır. Zira onun aynı başlıkta ilhad ile itham edildiklerini belirttiği Bâtıniyye ve Kaderiyye gibi bazı fırkalara dikkat çekmesi, müteşabih ayetlerin yorumunda yeni fikirlerden kaçınılmasına ilişkin görüşleri ve tefsirde rivayet merkezli bir yöntem önermesi bu hususu desteklemektedir.

Süyûtî'nin müfessirin bilmesi gereken ilimlere ilişkin görüşleri incelendiğinde onun, hocası Kâfiyeci gibi on beş ilmi saydığı, sıralamada değişiklikler olmakla birlikte bu ilimlerden on dördünde hocası ile aynı paralelde görüş bildirdiği ve on beşinci ilim olarak -muhtemelen tefsirde bir metot olarak konunun girişinde ayrıntılı olarak değinmesi sebebiyle- “rivayet ve haber” ilmi yerine “nâsih ve mensûh ilmini” koyduğu görülmektedir. Ayrıca Süyûtî hocası Kâfiyeci'nin fıkıh ilmi ile birlikte zikrettiği “ahlâk” ilmini sıralamaya dahil etmemiştir.

Süyûtî hocasından tevarüs ettiği sıralamaya büyük oranda riayet etse de onun bir yöntem sunan aklî ilimleri naklî ilimlere öncelediği ve esbâbü'n-nüzûl, rivayet ve haber ilmi, hadis, usûl-ü fıkıh, fıkıh ve kelâm ilimlerinin sıralamasını değiştirdiği görülmektedir. Ayrıca Süyûtî'nin, müfessirin bilmesi gerekli ilimlere ilişkin görüşlerini başka âlimlerin görüşleriyle zenginleştirdiği ve *İtkân*'ın çeşitli yerlerinde belagat, nahiv, esbâbü'n-nüzûl ve nâsih ve mensûh ilimlerini müstakıl başlıklar olarak daha ayrıntılı biçimde ele aldığı görülmektedir. Süyûtî'nin diğer iki müelliften farklı olarak re'y ile tefsir konusunda din dışı olarak nitelediği bazı fırkaların yorumlarına değindiği de görülmektedir.

Süyûtî'nin, müfessirin Kur'an yorumunda dikkat etmesi gereken hususlarda hocası Kâfiyeci'den ziyade Molla Fenârî ile uyduğu görülmektedir. Kâfiyeci tefsir metoduna ilişkin iki hususa dikkat çekerken Süyûtî, Molla Fenârî gibi kalbî ve naklî hususlara dikkat çekmekte ve sayıyı artırmaktadır. Müfessirin kibir ve bidat ehli olmaması gerektiği ve bilmediği hususlarda diğer müfessirlerden istifade edilmesi konusunda aynı düşünmekle birlikte müfessirin kalbinde, kibir heva ve dünya sevgisi olmaması gerektiğini, günahında ısrar etmemesi ve kâmil bir imana sahip olup aklını kullanması gerektiğini belirtir. Süyûtî'nin, kibir, heva, bid'at, dünya sevgisi ve de özellikler kâmil iman konularına vurgu yapmasının arka planında, Bâtıniyye ve Kaderiyye gibi ehl-i sünnet dışı fırkaların yöntemlerinin yanlışlığına işaret etme amacının olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

	İsfahânî	Molla Fenârî	Kâfiyeci	Süyûtî
1.	Sarf	Lügat	Lügat	Lügat
2.	İştikâk	İştikâk	İştikâk	Nahiv
3.	Nahiv	Sarf	Sarf	Sarf
4.	Kıraat	Nahiv	Nahiv	İştikâk
5.	Eser ve haber ilmi	Me'ânî	Me'ânî	Me'ânî
6.	<i>Siyer</i>	Beyân	Beyân	Beyân
7.	Usûlü fıkıh	Bedî'	Bedî'	Bedî'
8.	Fıkıh ve zühd ilmi	Kıraat	Kıraat	Kıraat
9.	Kelâm	Esbâbu'n-nüzûl	Esbâbu'n-nüzûl	Usûlü'd-dîn (Kelâm)

10.	Mevhibe ilmi	Kasas ve rivayet ilmi	Rivayet ve haber ilmi	Usûl-ü fıkıh
11.	-	Hadis	Hadis	Esbâbu'n-nüzûl ve'l-kasas
12.	-	Kelâm	Usûl-ü fıkıh	<i>Nâsîh ve mensûh ilmi</i>
13.	-	Mevhibe	Fıkıh ve ahlâk	Fıkıh
14.	-	Usûl-i fıkıh ve muâmelât, muzâcer (ukûbât) ilmi	Kelâm	Hadis
15.	-	İbâdât ve ahlâk ilmi	İlmü'l-mevhibe	İlmü'l-mevhibe
16.	-	<i>Tezkîr ilmi</i>	— - —	-

İsfahânî, Molla Fenârî, Kâfiyeci ve Süyûtî'nin değindiği müfessirin bilmesi gereken ilimleri gösteren tablo⁸⁶

İsfahânî	1. Müfessir kalbinde Allah korkusunu hissetmeli, 2. Nefsini beğenmekten ve nefsinin kötülüklerinden Allah'a sığınmalı, 3. Kur'an'ı sahabeden daha iyi anladığını iddia etmemelidir.
Molla Fenârî	1. Müfessir takva sahibi olmalı, 2. Kibirden uzak durmalı, 3. Sahabenin anlamadığı bir ayeti kendisinin anladığı iddiasında bulunmamalı.
Kâfiyeci	1. Müfessir derin teemmülde bulunmalı, 2. Rivayet ve dirayet metodunu birlikte kullanmalı.
Süyûtî	1. Müfessir kibir ve bidat ehli olmamalı, 2. Bilmediği hususlarda diğer müfessirlerden istifade etmeli, 3. Kalbinde, kibir heva ve dünya sevgisi olmamalı, 4. Günahında ısrar etmemeli, 5. Kâmil bir imana sahip olmalı, 6. Aklını kullanmalı.

İsfahânî, Molla Fenârî, Kâfiyeci ve Süyûtî'nin değindiği müfessirin dikkat etmesi gereken hususları gösteren tablo

⁸⁶ Tabloda koyu olarak gösterilenler, bir önceki müelliften farklı olan ya da sıralaması değişen ilimleri belirtmektedir.

SONUÇ

Allah'ın Kur'an'daki muradını keşfetme ameliyesi olması açısından tefsir en şerefli ilimler arasında sayılmış ve bu konuda dikkatli olunması gerektiği Kur'an, hadis ve sahabenin sözlerinde ifade edilmiştir. Bu uyarıların neticesinde hicri üçüncü asırdan itibaren müfessirin bilmesi gereken ilimler ve tefsirde dikkat etmesi gereken hususlarda tefsire ilişkin çeşitli eserlerde bilgiler verilmiştir. Konuya ilişkin ilk bilgilere Hâricî müfessir Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin eserinde rastlanılmaktadır. Bununla birlikte konuya ilişkin bilgileri sistematik olarak ilk ele alan âlim Râgıb el-İsfahânî'dir. Onun verdiği bilgiler kendisinden sonraki âlimler için temel oluşturmakla birlikte çeşitli dönemde yazılmış eserlerde müfessirin bilmesi gereken ilimler ve tefsirde dikkat etmesi gereken hususlara ilişkin bilgilerin sayısı ve içeriğinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Konuya ilişkin bilgi veren âlimlerden biri de Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında yaşamış olan Molla Fenârî'dir. Molla Fenârî'nin lügavî, fikhî ve kelâmî düşüncesinde Cemâleddîn Aksarâyî, tasavvufî düşüncesinde ise Somuncu Baba etkili olmuştur. Molla Fenârî'nin tefsirde Aksarâyî kanalıyla Fahreddin Razi geleneğini Sadreddin Konevî vasıtasıyla da vahdet-i vücud geleneğini mezcettiği görülmektedir. Aksaray'ın ve bu şehrin yetiştirdiği bu iki sûfî âlimin etkisinde kalan Molla Fenârî'nin tefsir yöntemi olarak beyânî, burhânî ve irfânî bilgiyi mezceden bir yöntem takip ettiği görülmektedir. Onun bu yöntemi, müfessirin bilmesi gereken ilimler ve tefsirde dikkat edilmesi gereken hususlara ilişkin görüşlerine de yansımış, bu iki konuda mezkûr üç alanı da ilgilendiren fikirler sunmuştur.

Molla Fenârî, müfessirin bilmesi gereken ilimleri lafzî ve manevî olarak iki grupta inceler. Lafzî ilimler, lügat ilmi, iştikâk, sarf, nahiv, me'ânî, beyân, bedî' ve kıraatten oluşan sekiz ilimdir. Manevî ilimleri de rivayet ve dirayete dayalı olmak üzere iki kısımda inceleyen Fenârî, esbâbu'n-nüzûl, kasas ve rivayet ilmi ile hadis ilmini rivayete dayalı ilimler arasında zikrederken, kelâm ve mevhibe ilimlerini akâide; usûl-ü fikh ve onun içerisinde yer alan muâmelât ve muzâcer (ukûbât) ilmi, ibâdât ve ahlâk ile tezkîr ilimlerini ise şeriate yönelik dirayet ilimleri arasında zikreder. Fenârî, müfessirin çoğunluğu dilbilime yönelik olan bu on altı ilmi bilmesi durumunda re'y ile tefsir yapmamış sayılacağını belirtir.

İlmî çalışmalar uzun bir süreçte olgunlaştığından âlimlerin kendilerinden önceki görüşlerden etkilenmeleri gayet doğaldır. İslami ilimleri içerisinde de birçok âlimin öğrencilerini etkiledikleri görülür. Molla Fenârî de onlardan birisidir. Tefsir ilminde önemli bir yere sahip olan Kâfiyeci ile onun öğrencisi Süyûtî'nin bazı fikirlerinde Molla Fenârî'nin etkileri hissedilmektedir. Müfessirin bilmesi gereken ve tefsirde dikkat etmesi gereken hususlara ilişkin görüşlerinde de onun bu iki âlim üzerindeki etkileri görülmektedir. Kâfiyeci, hocası Molla Fenârî'nin iki kategoride incelediği ilimlere bir tür daha ekleyerek Kur'an tefsirinin lafzî, aklî ve mevhibî olmak üzere üç tür ilimle elde edilebileceğini belirtmekle birlikte bu ilimleri tek başlık altında verir. Hocasından farklı olarak on beş ilme değinen Kâfiyeci, müfessirin lügat, iştikâk, sarf, nahiv, me'ânî, beyân, bedî', kıraat, esbâbu'n-nüzûl, rivayet ve haber ilmi, hadis, usûl-ü fikh, fikh ve ahlâk, kelâm ve mevhibe ilimlerini bilmesi gerektiğini belirtir. Bazı ilimlerin sıralaması ve adı değişse de Kâfiyeci'nin bu konuda büyük oranda hocasını takip ettiği anlaşılmaktadır.

Süyûtî, hocası Kâfiyeci kanalıyla Molla Fenârî'nin konuya ilişkin görüşlerinden etkilenmiş görünmektedir. Zira onun konuya ilişkin görüşleri, büyük oranda hocası Kâfiyeci ve Molla Fenârî ile benzerlik taşımaktadır. Süyûtî, isim ve sıralamada değişiklikler olmakla birlikte hocası Kâfiyeci gibi müfessirin çoğu dilbilime ait lügat, nahiv, sarf, iştikâk, me'ânî, beyân, bedî', kıraat, usûl-ü'd-dîn (kelâm), usûl-ü fikh, esbâbu'n-nüzûl ve'l-kasas, nâsih ve mensûh ilmi, fikh, hadis ve mevhibe ilmi olmak üzere on beş ilimde uzman olması gerektiği görüşündedir. Süyûtî'nin Molla Fenârî ve hocası Kâfiyeci'den farklı olarak bu listeye bazı ilimleri eklediği, bir kısmının isminde değişikliğe gittiği, konuya dair bilgileri daha ayrıntılı olarak ele aldığı ve bazı ilimleri eserinde müstakîl başlıklar olarak incelediği görülmektedir.

Molla Fenârî, tefsirde dikkat edilmesi gerekli hususlara da değinmiştir. Onun, bu konuda da İsfahânî'yi takip ettiği görülmektedir. Buna göre müfessir, müfessir takva sahibi olmalı, kibirden uzak durmalı ve sahabenin anlamadığı bir ayeti kendisinin anladığı iddiasında bulunmamalıdır. Molla Fenârî'nin öğrencisi Kâfiyeci'nin konuya ilişkin sadece iki hususa dikkat çektiği görülmektedir. Buna göre müfessir, derin teemmülde bulunmalı ve tefsirde rivayet ve dirayet metodunu birlikte kullanmalıdır. Konuya ilişkin olarak Süyûtî'nin, hocası Kâfiyeci'den çok Molla Fenârî çizgisinde

olduğu ve onun üç olarak belirlediği hususu, yaşıadığı dönemdeki mezhebi çeşitliliğin artmasına bağlı olarak altıya çıkardığı görölmektedir. Buna göre müfessir, kibir ve bidat ehli olmamalı, bilmediği hususlarda diğer müfessirlerden istifade etmeli, kalbinde, kibir heva ve dünya sevgisi olmamalı, günahında ısrar etmemeli, kâmil bir imana sahip olmalı ve aklını kullanmalıdır. Bu üç âlimin konuya ilişkin görüşlerine bakıldığında Molla Fenârî ve Süyûtî'nin manevî ve aklî hususlara yönelik uyarılarda bulunduğu, Kâfiyeci'nin ise Kur'an yorumcusuna tefsir yöntemi vermeye çalıştığı görölmektedir. Molla Fenârî'nin konuya ilişkin görüşlerinin Süyûtî ve Kâfiyeci aracılığıyla yaygınlık kazandığını ifade etmek de mümkündür.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman el-Akk, *Usûlü 't-tefsîr ve kavâiduh*, Dâru'n-Nefâis, Dimeşk 1986.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, (I-XII) thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Molla Fenârî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, ss. 245-247.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn esmâü'l-müellifîn âsâru'l-musannifîn*, (I-II) Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1955
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin-*, (I-II) Ravza Yay. 2. baskı, İstanbul 2005.
- Bırışık, Abdülhamit, "Müfessir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, ss. 498-500.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (I-III) Meral Yayınları, İstanbul 1975.
- Çiçek, Mehmet, *Molla Fenari ve Fazlur Rahman'ın Kur'an'a Yaklaşımları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza, '*Aynu'l-A'yân*, Rıfat Bey Matbaası, İstanbul, 1325.
- Gökbulut, Hasan, "Kâfiyeci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV, 154-155.
- Görgün, Tahsin, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, ss. 247-248.
- Gürer, Betül, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Medrese Geleneği Ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, 2015, ss. 125-137.
- Haşim Şahin, "Somuncu Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXVII, ss. 377-378.
- Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru kitâbi'llâhi'l'azîz*, (I-IV) thk. el-Hâcc b. Saîd eş-Şerafi, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Râgıb, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, thk. Ahmed Hasen Ferhât, Dâru'd-Da've, Kuveyt 1984.
- Kadı Abdülcabbar, Ebu'l-Hasen b. Ahmed, *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdu'l-Kerîm Osman, Kahire 1996.
- Kâfiyeci, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman, *Kitâbu't-Tefsîr fî kavâ'id-i 'lmi't-tefsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Kayhan, Veli, *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kurav Yay. Bursa 2007.
- Koçyiğit, Hikmet, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, Pınar Yay. İstanbul, 2015.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk. Seyyid Muhammed Bedreddin Ebû Ferrâs en-Na'sânî, Matbaatü's-Sa'âde, Mısır 1324.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, (I-VI) Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1996.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, *Binyetü'l-'akli'l-'arabî -dirâse tahlîliyye nakdiyye li-nazmi'l-ma'rife fî's-sekâfeti'l-'arabiyye*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut 2009.
- Öz, Mustafa, "Cemâleddin Aksarâyî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, ss. 308-309.
- Özkan, Halit, "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, ss. 118-198.

Öztürk, Mustafa, “Molla Fenârî ve Tefsirde Senkretizm”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*, 4-6 Aralık 2009 Bursa –Bildiriler–, ss. 399-421.

Süyûtî, Abdurrahman Celâleddin b. Ebîbekr, *Buğyetü'l-vuât min tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, (I-II) thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979,

_____, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (I-IV) thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Vezâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, ts.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebu'l-Kâsım, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, (I-XX) thk. Humeydî b. Abdilmecîd es-Selefî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul, 1983.

Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîru't-Taberî*, (I-XVI) thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire ty.

Taha Boyalık, *Molla Fenari'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şakîku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Usmâniyye*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1975.

_____, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevdû'âtü'l-'ulûm*, (I-III) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevra, *Sahîhu süneni't-Tirmizî*, (I-III) thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Bânî, Mektebetü'l-Maârif, Riyad 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, (I-VI) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Yalnız, Fatma, *Tefsir Usulünde Süreklilik ve Etkileşim: Bulkînî, Kâfiyeci ve Suyûtî Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2014.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, (I-VI) thk. Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad 1998.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (I-IV) thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetü Dârit-Türâs, Kahire 1984.